



Núm. 19 (Primavera 2022), 1-19 | ISSN 2014-7023

## **TERCER RETRAT ARQUEOLÒGIC D'UNA ESGLÉSIA DESAPAREGUDA: VILA-REAL, 1417-1464**

**Jacobo Vidal Franquet**

IRCVN-Universitat de Barcelona

[jacobovidal@ub.edu](mailto:jacobovidal@ub.edu)

ORCID: 0000-0003-4638-0937

Rebut: 31 maig 2021 | Revisat: 23 novembre 2021 | Acceptat: 30 novembre 2021  
| Publicat: 21 setembre 2022 | doi: 10.1344/Svmma2022.19.2

Projecte de recerca «Barcelona en el contexto del gòtic meridional: arquitectura y ornamentación»,  
PGC2018-094265-B-I00 (MCIU/AEI/FEDER,UE).

## **Resum**

En aquest text s'intenten explicar les primeres fases de l'obra de l'església de Sant Jaume de Vila-real, concretament en el període 1417-1464. Es reprenen els estudis anteriors de J. M. Doñate (1981), A. Zaragoza i M. Gómez-Ferrer (2007), es documenten nous mestres i problemes i es desfà l'equívoc que, en bona mesura a partir de la documentació d'aquest edifici, identificava les figures dels mestres d'obra Pere Compte i Pere de Campos

### **Paraules clau:**

arquitectura gòtica, Corona d'Aragó Medieval, Vila-real, Pere Compte

## **Abstract**

In this text we try to explain the first phases of the construction site of the Parish church in Vila-real, specifically in the period 1417-1464. The previous studies of J. M. Doñate (1981), A. Zaragoza and M. Gómez-Ferrer (2007) are resumed and new master builders and problems are documented. Also, the error occurred in the analysis of the building's documentation to identify the master masons Pere Compte and Pere de Campos as a unique person is amended.

### **Keywords:**

Gothic Architecture, Medieval Crown of Aragon, Vila-real, Pere Compte

Ara fa just quaranta anys va aparèixer a les pàgines del *BSCC* un article pioner sobre l'església gòtica de Vila-real. El signava el benemèrit arxiver José María Doñate (1981) i començava a omplir un buit que potser no es farcirà mai del tot: la desaparició del temple medieval per deixar pas al del segle XVIII ens privarà per sempre d'analitzar directament la fàbrica del quatre-cents.<sup>1</sup> Tanmateix, l'estudi de Doñate va ser ben sòlid, va superar amb escreix les aportacions dels autors que n'havien parlat abans i va permetre que la parròquia de Sant Jaume anés apareixent, bé que de forma tímida, en la història de l'arquitectura gòtica valenciana. Malgrat que es tractava d'un treball basat únicament en documentació escrita, es va titular *Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida*. (L'arxiver entenia arqueologia com a estudi dels monuments antics, però sobretot com a anàlisi de coses perdudes i invisibles que, tanmateix, es poden treure novament a la llum.)

Vint-i-sis anys després, en un volum monogràfic sobre l'activitat del mestre Pere Compte, Arturo Zaragoza i Mercedes Gómez-Ferrer (2007: 154-158 i doc. associats) van reprendre l'estudi del procés constructiu del temple vila-realenc, obligadament de forma més concisa.<sup>2</sup> En tractar-lo, més enllà d'haver afegit algunes notícies a les publicades per Doñate o d'haver matisat la lectura d'alguns documents ja coneguts, aquests autors van fer una cosa que em sembla molt important. Van destacar i posar en context l'enorme rellevància dels mestres que es van relacionar amb l'edifici durant el quatre-cents: «Antoni Dalmau, Joan de Caritat, Joan de Xulbe, Jaume Pérez, Francesc Baldomar o Pere Compte, en un momento u otro, tuvieron algo que decir con respecto a la iglesia». Fent això, a més, van posar l'obra, de forma definitiva, en el mapa de l'arquitectura valenciana medieval; li van retornar, si no tots, molts dels drets que la desaparició física i el desconeixement documental li havien negat.<sup>3</sup> Aquest "segon retrat", doncs, va fixar encara més bé el perfil del temple.

Igual com l'església quatrecentista es va bastir sobre una estructura precedent, aquest tercer retrat que proposo es construeix sobre els dos anteriors. En primer lloc, doncs, vol ser un reconeixement a la tasca d'aquests precursors: d'aquí l'elecció

---

1. Sobre l'església d'època moderna, vegeu TRAYER 1909: 277-291; BAUTISTA 1996-1997; GIL 2004: 344-349.

2. S'avança part de l'estudi a GÓMEZ-FERRER 1997-1998.

3. Els darrers trenta anys s'ha escrit molt, i bé, sobre l'arquitectura valenciana medieval. Vegeu-ne senyals visions panoràmiques, des de punts de vista diferents, a ZARAGOZÁ 2000; SERRA 2011 i 2012. Quant a la construcció en el context específic de Vila-real, APARICI 1996: pàssim, especialment 49-60 i 66-67.

del títol, tot i que el treball es basa, com els precedents, en l'exhumació documental i no pas en les restes materials. Però en segon lloc, ha de ser necessàriament una revisió en què es plantegin nous matisos i idees i en què es facin precisions i algunes aportacions informatives. L'objectiu és assolir una imatge un poc més nítida del monument desaparegut i mostrar que es tracta d'un cas exemplar d'església gòtica que en substitueix una de precedent. Per aconseguir-ho, em limitaré a la seva gènesi i a la materialització de la capçalera i la primera navada, amb totes les restriccions que imposa la documentació disponible i l'època pandèmica en què s'ha escrit l'estudi.

## Una parròquia com la de Castelló (1417-1418)

Els documents no ho diuen de forma explícita, però les autoritats de Vila-real degueren veure amb enveja l'alçament de Santa Maria de Castelló. Començades les obres de l'una entre el 1403 i el 1409, les de l'altra es van voler emprendre vers el 1417. A més, ambdues construccions han d'emmarcar-se en una problemàtica comuna, que podríem definir com "d'obra vella/obra nova", molt habitual en els grans edificis del final de l'edat mitjana i de l'època moderna.<sup>4</sup>

A part de les qüestions de finançament i dels problemes tècnics i materials, els processos constructius dels temples que havien de substituir esglésies precedents podien ser molt complexos, a causa de les preexistències arquitectòniques i de la necessitat d'ocupar espai públic –i sovint també privat– per donar lloc a les ampliacions. Amb tot, podríem dir que va arribar a existir un procés clàssic o estàndard per tal de dur a terme aquestes mudances. A finals del segle XIII, al XIV, al XV o fins i tot al XVI, el nou edifici gòtic se solia començar per la capçalera, que primer envoltava l'absis de l'església precedent –romànica o encara més antiga– i després l'anava reemplaçant tram a tram. Podríem dir que, d'aquesta manera, el present anava rellevant a poc a poc el passat, amb la voluntat d'arribar al futur. Per no sortir del nostre context cultural, es pot recordar que al Principat aquest va ser el cas de moltes esglésies remarcables, incloses algunes catedrals, com ara les de Girona, Barcelona, Tortosa i també Elna. A la seu rossellonesa el nou cap es va iniciar en dues ocasions, als segles XIV i XV, però no es va enllestir mai, amb la qual cosa encara avui podem observar les filades dels murs perimetrals de l'obra gòtica començant a encerclar la romànica.<sup>5</sup>

---

4. Prenc l'expressió de DOMENGE 2012, un bon exemple d'estudi sobre el diàleg d'edificis vells i nous dels processos de substitució dels uns pels altres. Sobre els preparatius necessaris abans d'emprendre una obra, vegeu BERNARDI 2010.

5. Val a dir que hi va haver moltes excepcions al desenvolupament d'aquest procés que hem anomenat "clàssic". En lloc de substituir completament un edifici de nau única, s'hi podien afegir naus o capelles laterals, deixant dempeus la vella capçalera. També era plausible el reemplaçament total de l'antiga església, però seguint procediments diversos de l'esmentat, com ara construint la nova en un altre em-

Al regne de València aquest procediment també va ser habitual, malgrat que –per cronologia– no va suposar la desaparició d’arquitectures romàniques a favor d’altres de gòtiques. Aquí el que va tendir a succeir és que els edificis coberts amb voltes de creueria, fins i tot si eren d’una nau amb capelles laterals i no de tres, van substituir temples del tipus que la historiografia ha anomenat de “reconquesta”, és a dir, senzilles i funcionals esglésies construïdes amb arcs diafragma i sostres a dues vessants sobretot durant el segle XIII i el principi del XIV. En aquest cas, l’exemple paradigmàtic el trobem a Sant Mateu del Maestrat on, com a Elna, encara s’aprecien d’una forma nítida i directa les traces del canvi: de l’edifici del dos-cents només en resta el tram de l’entrada, inclosa la porta amb decoració escultòrica, mentre que el cos i el cap van ser substituïts per una espectacular construcció del tres-cents, una obra que a causa de la crisi econòmica de mitjan quatre-cents es va deixar sense acabar. El difícil encaix entre la petita crugia dels peus i la gran nau gòtica subratllen l’audàcia del canvi.<sup>6</sup>

Un poc més al sud, a les comarques de la Plana, aquests processos potser van arribar un pèl més tard, al segle XV. A Castelló hi havia un temple que el 1403 es considerava menut i «sotil», és a dir, de poca vàlua, i el Consell va prendre la determinació de fer-ne un de més «bell, e tal que sie honor de Nostre Senyor e de aquesta comunitat». Amb aquest doble objectiu, de retre homenatge a Déu i de prestigiar la Universitat, l’any 1409 les autoritats castellonenques van enviar fins a València Guillem Joan, que havia estat nomenat administrador de les obres. L’obrer havia d’aconseguir que Pere Balaguer, aleshores el mestre més rellevant de la ciutat del Túria, determinés quin tipus d’edifici calia fer, però davant la seva negativa a viatjar, Guillem Joan es va veure obligat a fer-se amb els serveis d’un altre pedrapiquer. L’elegit va ser Miquel Garcia, que llavors estava treballant a la cartoixa de Valldecris i comptava amb molt bones referències, tant de Balaguer com d’un tercer arquitecte, Pere Bonarès. En col·laboració amb aquest darrer, Garcia va projectar l’obra nova de Castelló, i ho va fer en funció de les estructures de la vella. Però sembla que va ser el mestre Garcia en solitari qui, només amb algunes absències per atendre altres negocis, va dirigir la fàbrica de la Plana. Els treballs es van desenvolupar sense grans entrebancs fins que el temple va ser apte per als oficis litúrgics. Cap al 1416, per recomanació d’un altre important mestre de València, Joan del Poyo, a la capçalera s’hi va fer un tancament provisional de fusta, mentre que la construcció de la

---

plaçament més o menys proper a l’original. Poden ser exemple d’aquests sistemes el que es va seguir per ampliar Sant Llorenç de Lleida (afegit de naus laterals), o els emprats per bastir les parròquies barceloneses de Santa Maria del Mar i dels Sants Just i Pastor (construcció en un altre indret). Vegeu, entre altres, LLADONOSA 1972; BORAU 2003: 370-392; VIDAL, FUMANAL, DURAN 2021.

6. Sobre Sant Mateu del Maestrat, vegeu ZARAGOZÁ 2005; sobre les esglésies de “reconquesta” i, en general, l’arquitectura d’arcs diafragma en aquest context geogràfic, ZARAGOZÁ 2003: pàssim.

nau va estar contínuament en marxa, almenys fins ben entrada la dècada de 1430; l'església es va consagrar definitivament el 1594.<sup>7</sup>

Precisament en aquest moment (1417) a Vila-real s'expressava la voluntat d'ampliar l'antic temple, que segons Viciano (1884: 334) s'havia alçat a partir del 1298. Com hem comentat, devia tractar-se d'una església amb naus constituïdes per arcs diafragma i sostre a dues vessants, no sabem si amb capçalera plana o amb una estructura més complexa. Aquestes esglésies senzilles, de vegades es recreixien amb capelles laterals cobertes amb volta; per la seva banda, les encavallades de fusta podien ser substituïdes per creueries de pedra o maó. Però les estructures d'arcs diafragma també es podien renovar totalment, com va succeir a Castelló i a Vila-real. En aquest sentit, Doñate (1981: 123) ja havia advertit que el 1417 «un maestro de obras cuyo nombre no consta pide los derechos de la primicia a 15 años para obrar *lo cap*, es decir, el ábside de la iglesia». Si amb aquestes dades ja es podia deduir que aquest arquitecte era Miquel Garcia, alguns documents fins ara desconeguts ho certifiquen: l'intent de posar en marxa els treballs a Vila-real va ser molt seriós i, a part de les converses que es van tenir amb ell a Castelló,<sup>8</sup> l'arquitecte sogorbí es va desplaçar fins a la població en dues ocasions «per veure e regonèxer la església de la prop dita vila, que volien fer obrar, e per atreçar la dita església». Així mateix, va fer un viatge «a la pedrera ab lo carreter».<sup>9</sup> La documentació també demostra que el Consell va nomenar administradors de les obres (Bartomeu Galceran i Marco de Calaceit), i que aquests sobreestants van desprendre dos-cents un sou en «ferramentes e artelleries a obs de la dita obra, ço és, un perpal, pichs, scodes e altres».<sup>10</sup>

Així, doncs, ja durant el curs 1417-1418, Vila-real havia iniciat els preparatius d'un temple per substituir el precedent. Se n'havia fet la traça, s'havia inspeccionat el lloc, s'havien adquirit eines, s'havia tingut en compte el material constructiu mitjançant visites a la pedrera... qui sap si no s'havien començat a fer les rases de fonamentació al voltant de l'absis vell o almenys no s'havia assenyalat el perímetre mural. Però potser el més rellevant de tot és que ja s'havien elegit el mestre i, implícitament, el model: ¿va ser la voluntat d'emulació envers Castelló allò que va impulsar el Consell vila-realenc a prendre la decisió de fer un nou temple? La desaparició dels acords municipals d'aquest any no ens permeten afirmar-ho amb base documental, si és que la idea es va arribar a expressar de forma explícita, però el fet sembla del tot probable. Fos com fos, es va imposar la pràctica medieval de prendre

---

7. Sobre la parròquia de Castelló de la Plana, vegeu PEYRAT 1894; SANZ DE BREMOND 1947; TRAVER 1958: 228-249; MONSONÍS 1997. Sobre les remodelacions del temple en època moderna, vegeu GIL 2004: 278-281 i, sobre la seva ornamentació, la documentació aplegada per OLUCHA 2011.

8. Arxiu Municipal de Vila-real (AMVlr), 243, f. 30v (ed. DOÑATE 1981: doc. IV) i f. 32r.

9. AMVlr, 243, f. 44v.

10. AMVlr, 243, f. 47r.

una obra ja feta com a patró, praxi molt habitual en arts plàstiques i de l'objecte, però també en arquitectura.<sup>11</sup> Amb la intenció d'assegurar l'èxit de l'empresa, es va elegir un mestre que durant una dècada havia treballat a la vora i havia demostrat la seva capacitat executiva. En fer-ho també es va optar per Santa Maria de Castelló com a pauta, ja fos per igualar el que s'havia fet, ja fos per superar-ho. La tria era lògica. Però l'obra no va prosperar. Fins al moment, no sabem per quina raó.

## Un nou intent, en dos temps consecutius

L'any 1441 un arquitecte de la ciutat de València, Pere Mateu, va acudir a Vila-real «per veure la obra que la dita vila volia fer del cap de la església». No només va fer el viatge; també va «traçar e o pintar lo dit cap» i, encara més, es va desplaçar amb un representant de la població fins a la veïna Onda «per veure la obra de la ecclésia».<sup>12</sup> Al principi de la dècada de 1440, doncs, es plantejava novament la voluntat de renovar el temple de Sant Jaume –que el 1438 encara s'ampliava amb una capella privada–,<sup>13</sup> en aquest cas sota el comandament d'un mestre de València i amb una visita d'inspecció a Onda.

Malauradament, els “notaments” o acords municipals vila-realencs d'aquest any no es conserven i no podem conèixer els detalls de l'operació. És llàstima. Els pagaments fan referència a una reunió del Consell tinguda el 7 d'abril de 1441, però ens falten les actes: hi són les de 1439-1440 i les de 1442-1443, però no les de 1440-1441. Amb tot i el buit informatiu, és evident que el projecte es reprenia i que ara es girava la mirada cap a la capital del regne. La referència a Onda, en canvi, és tèrbola, ja que cal pensar que el document sobre la visita d'obra es refereix a l'església major, pràcticament destruïda per un incendi el 1467 i més avant substituïda per un edifici barroc: és a dir, es tracta d'un immoble molt mal conegut.<sup>14</sup> ¿Quina mena de treball que pogués interessar abans d'escometre la parròquia de Sant Jaume s'hi podia estar fet el 1441? No ho sabem. En realitat, tot hauria estat més lògic si la visita s'hagués fet a l'església de Santa Margalida o de la Sang, ja que és un altre temple “de reconquesta”, com el que aleshores hi havia a Vila-real, i si la Universitat ondera l'hagués volgut substituir o l'hagués estat substituint precisament en aquesta cronologia s'hauria tractat d'un procés paral·lel als de Castelló i Vila-real, tot i que més tardà, i per això mateix hauria estat del

11. Es recullen molts exemples del context geogràfic catalanoaragonès a DOMENGE, VIDAL 2013 i 2017.

12. AMVlr, 253, f. 12v, 13r (ed. DOÑATE 1981: doc. VI).

13. AMVlr, 19, f. 13v. (ed. DOÑATE 1981: doc. V).

14. L'incendi és descrit a la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (RODRIGO 2011: 325) (agraïxo la precisió al professor V. Garcia Edo). Quant a les esglésies d'època moderna que van substituir la medieval, vegeu GIL 2004: 327-329.



tot raonable compartir experiències i coneixements. Però sembla que no va ser així: a Onda l'església del segle XIII encara existeix.

Feta la traça, visitada una obra en execució i estudiat el problema arquitectònic, Pere Mateu no va emprendre els treballs constructius a Vila-real. No coneixem els detalls ni les motivacions que van frustrar l'empresa. La fàbrica havia de trobar uns altres protagonistes que, tanmateix, trescaven els mateixos camins i ens porten a tenir en compte el mateix context. Poc abans que s'establissin els tractes amb Mateu, a l'estiu de l'any 1440, Antoni Dalmau, el mestre de la catedral de València, i Simó Bonfill, un altre pedrapiquer d'aquella ciutat, s'havien fet càrrec de la creu de terme del raval de Sant Miquel i Santa Llúcia.<sup>15</sup> ¿Va ser aquesta feina el motiu pel qual els jurats de Vila-real van acabar confiant en l'equip format per Dalmau i Bonfill o va ser a la inversa i els mestres es van ocupar del peiró perquè ja tenien intenció de fer-se amb la fàbrica de la parròquia? No ho podem saber, però el fet és que aquesta obra havia posat en contacte les autoritats de la vila amb els arquitectes valencians abans que s'ocupessin de renovar la parròquia, que és el que van acabar fent un cop Mateu desapareix de la documentació municipal vila-realenca. Durant la primavera de 1442, els dos piquers van viatjar des de la ciutat del Túria fins a la Plana «per veure la obra del cap de la ecclésia de la dita vila, e traçar e pintar aquella», expressió equivalent a l'emprada en els documents referits a Pere Mateu i a Miquel Garcia. A més, i amb la presència dels dos mestres a la Sala, el Consell va deliberar sobre el preu de l'obra, i va acordar d'atorgar-la per 12600 sous.<sup>16</sup>

En aquesta ocasió les obres van avançar aparentment sense problemes i a un ritme d'execució elevat. El gener del 1443 els «mestres de la obra del cap de la ecclésia» estaven treballant a la vila, ja que els jurats els confiaven «cinch ragolles e I perpalet de ferre» a més a més de «quatre agulles e o vergues qui foren dels ferres del guarniment del seny».<sup>17</sup> D'acord amb un document de l'Arxiu Capitular de València que van donar a conèixer A. Zaragoza i M. Gómez Ferrer (2007: 250), sembla que l'estructura arquitectònica s'havia completat tan aviat com al desembre del 1443.<sup>18</sup> Per això durant els anys següents els esforços es van centrar a decorar-la: al llarg del 1446 es van comprar barres i corrioles a València per penjar teles decoratives i el pintor Nadal Renau es va encarregar de les «cortines de pinzell que són estades fetes per ennoblir lo cap de la esgleya».<sup>19</sup> Amb tota probabilitat, per a l'altar

---

15. AMVlr, 253, f. 13v, 14r-v (ed. DOÑATE 1966, n. 10).

16. Consell de 28 de maig de 1442, AMVlr, 21, f. 5v (ed. DOÑATE 1981: doc. VII); ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 155. Havia avançat la dada TRAVER 1909: 263.

17. Consell d'11 de gener de 1441, AMVlr, 21, f. 23r (cit. APARICI 1986: 167).

18. Arxiu Capitular de València, Sig. 1480 (ed. ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: p. 250).

19. AMVlr, 254, f. 19r (compra de barres i corrioles) i 23r (ed. DOÑATE 1981: doc.VIII) (pintura de les cortines).



major es va reaprofitar el retaule que Llorenç Saragossà havia pintat pels volts del 1375 amb destinació al vell temple, una obra que no es degué mudar fins que al segle XVI Paolo de San Leocadio no va deixar la seva empremta a la vila.<sup>20</sup>

Com era aquesta capçalera alçada a la dècada de 1440? No ho podem saber amb precisió, certament. En tot cas, l'afectació d'alguns immobles vinculats a l'antic temple assenyala que, com és ben lògic, es tractava d'una estructura més àmplia i més alta que la precedent, que engolia l'antic edifici.<sup>21</sup> Això també indica que calia continuar obrant el més aviat que fos possible. Com veurem tot seguit, la gran diferència d'altura entre obra nova i obra vella causava dubtes i problemes –com els causava a tot arreu on es produïen aquests processos de construcció.<sup>22</sup> Els documents que es refereixen al primer tram de la nau ens han de fer plantejar una altra pregunta respecte a la capçalera, malgrat que no la podem respondre amb seguretat: amb quina tècnica i amb quin material es va cobrir? L'opció més probable és la volta de rajola.

## La primera crugia: una obra maleïda

Durant uns anys no es troben notícies sobre treballs a l'església. Però de ben segur que la voluntat d'emprendre el primer tram existia. Doñate (1981: doc. IX i X) va establir que el 22 de desembre de 1457 el francès Joan de Caritat, un constructor relacionat amb Antoni Dalmau, es va fer càrrec de «la navada après lo cap de la ecclésia» i també de la sagristia, alhora que publicava un document anterior, del maig del mateix any, segons el qual les autoritats de Castelló havien permès a les de Vila-real tallar pedra al seu terme. Amb tot, es ben probable que les prospeccions per endegar l'empresa fossin anteriors. Com diuen els documents del 1446 sobre la decoració del cap, era necessari «ennobrir» el temple, ja que això implicava embellir i dignificar la vila. En aquest sentit, no es devia considerar honorable deixar una capçalera sobredimensionada respecte a la nau durant molts anys: havia de ser només una situació provisional. Doncs bé, en relació amb tot això cal tenir en compte que el 1455, si bé encara no es laborava en la nau de l'edifici, sí que es començava a fer la creu major d'argent, d'acord amb un disseny que es va enviar a València, al taller de l'argenter Berenguer Alegre; paral·lelament, el mestre Tomàs, escrivà de lletra formada, feia dos processoners per a l'església. Com passa sovint, arquitectura i confecció d'objectes litúrgics avançaven gairebé en paral·lel.<sup>23</sup>

20. Aquests retaules van ser documentats per TRAVER 1909: 265; DOÑATE 1958 i 1959.

21. AMVlr, 254, f. 20r.

22. Per exemple, a la catedral de Tortosa es registra la preocupació dels canonges i la ciutat per l'estabilitat de la nova capçalera, unida a la petita nau romànica, en documents de 1463 i 1483, d'acord amb notícies publicades per VIDAL 2002: 175 i 2005: 409.

23. La documentació sobre la confecció de la creu d'argent, donada a conèixer només parcialment per

De la mateixa manera que el 1440 Antoni Dalmau i Simó Bonfill, just abans de fer-se càrrec de la capçalera de la parròquia, apareixen a Vila-real obrant una creu de terme, l'abril i el setembre del 1456 consta que el piquer Pere de Savoia hi estava fent el capitell d'un peiró: de fet, es tractava de completar la mateixa obra que havien començat quinze anys abans els mestres valencians ara esmentats.<sup>24</sup> Darre-rament s'ha identificat aquest piquer (Pere de Savoia) amb Pere Garçó, de Savoia, mestre major de la catedral de Tortosa des del 1459 i també actiu a les obres de la cartoixa de Montalegre: el mestre Pere era, doncs, un constructor rellevant (VIDAL en premsa). A la Plana, ¿es va limitar a picar «el botó» d'una creu de terme preexis-tent, o potser la seva presència va ser aprofitada per a la realització d'una visura a la parròquia de Sant Jaume? ¿És possible, fins i tot, que la seva estada a la població fos causada per aquest assumpte, ja que es va produir just en el moment en què l'obra es volia continuar? No ho podem saber, no tenim confirmació documental que Pere Garçó hagués dut a terme un treball d'aquestes característiques. Però tampoc cal descartar-ho, ja que pocs mesos després de la darrera notícia sobre la seva presència a la vila trobem que un altre nom majúscul de l'arquitectura valenciana del quatre-cents fa una inspecció al temple: el març del 1457 Francesc Baldomar veu «la obra o navada fahedora en la nostra sglésia».<sup>25</sup> És obvi, doncs, que existia el propòsit de continuar la fàbrica abans que Joan de Caritat se n'ocupés el desembre del 1457, i la rellevància dels arquitectes que es documenten a la població en aquestes dates fa entendre que es pretenia aconseguir una obra d'una certa ambició.

El document publicat per Doñate (1981: doc. X) segons el qual la vila de Caste-lló cedia pedra a l'obra de l'església de Vila-real procedia de l'arxiu municipal cast-ellonenc, ja que l'hi havia cedit un altre meritós arxiver, Lluís Revest; els fons vila-realencs confirmen aquesta notícia i n'afegeixen d'altres: no es va buscar solament a Castelló, sinó també a Onda i a Lluçena.<sup>26</sup> Parlant de la construcció medieval en aquell municipi, Aparici (1996: 56) ja havia cridat l'atenció que «la vila no posseïa cap pedrera pròpia per a l'extracció», i per això era necessari demanar permís a les poblacions de la contornada. Resolta la necessitat d'aconseguir material construc-tiu, i nou mesos després de la visura de Baldomar, Joan de Caritat va emprendre l'obra de «la primera navada après lo cap de la ecclésia de la dita vila, ab la secrestia

---

DOÑATE 1969, és molt interessant, i inclou un pagament de cinc sous a un missatger anomenat Joan Igual «per portar la forma de la creu a València, per ço si-s porie fer de tal forma com la mostra ere». Els documents sobre aquests assumptes apareixen a AMVlr, 261, f. 14v, 15r, 17r; 262, f. 15r; 263, f. 10r, 13r, 17v, n. 263.65, n. 263.68, 263.85; 24, f. 26r-v.

24. Sobre aquestes creus de terme vegeu DOÑATE 1966: n. 11; ZARAGOZÁ, GÓMEZ FERRER: 154-156.

25. AMVlr, 262, f. 15v.

26. AMVlr, 263, f. 5r (llicència de pedra a Castelló), f. 7v (llicència de pedra a Onda), n. 263.66 (llicèn-cia de pedra a Pedro d'Urrea, senyor de Lluçena).

e cor dels preveres», per preu de 7700 sous, dels quals l'any 1458 ja havia cobrat 2556 sous i 3 diners.<sup>27</sup>

L'abril de l'any següent (1459) el mestre de la catedral de Tortosa, Joan de Xulbi, també va desplaçar-se a Vila-real «per veure e regonèxer la obra nova de la navada de la església que tenia a estall mestre Johan de Caritat».<sup>28</sup> Les notícies històriques no expliquen per quina raó es va fer aquest peritatge, però sembla evident que la fàbrica estava en marxa i simplement –com era costum– es tractava de fer una consulta a un mestre prestigiós sobre alguna qüestió que, en no aparèixer detallada als documents, se'ns escapa.<sup>29</sup> En canvi, les diverses visures que es documenten els anys següents (1460 i 1461) es relacionen amb un problema sorgit de sobte: no solament Joan de Xulbi va morir poc després d'haver fet la seva inspecció a l'església de Sant Jaume, sinó que també va traspasar el mestre que comandava l'obra, Joan de Caritat. Un pagament del 1460 indica que se li abonaven, a ell i a les seves fermances, 1229 sous i 6 diners que cal afegir als 2556 sous i 3 diners que ja havia cobrat en solitari dos anys abans. Però el mestre, com acabem de dir, era mort des d'un moment indeterminat de l'any anterior.<sup>30</sup>

Mentre va viure, es pot anar resseguint –mal que bé– l'activitat de Joan de Caritat a la població, ja que no es va limitar a obrar l'església, sinó que va fer altres feines al terme de la vila, concretament al pont del camí reial de València, al pont de la sequiola i a la sèquia roja.<sup>31</sup> Però el gener de 1460 el Consell havia d'acordar que es busquessin mestres per taxar les obres del primer tram de la nau de l'església, tant la part ja feta pel mestre, «qui Déus perdó», com el que restava per fer. Alhora, s'acordava que es procedís contra les seves fermances. El problema era que, com potser era més habitual del que tendim a imaginar, l'obra s'havia pres a escarada o destall. És a dir, s'havia contractat igual que la capçalera del mateix temple: per un preu fet, per una quantitat pactada. Encara que no es pot generalitzar, era usual que els mestres preteguessin treballar a jornal, amb la qual cosa s'asseguraven un sou regular durant tot el que durés l'obra, mentre que els promotors d'habitudo preferien contractar escarades, ja que això els permetia establir clarament terminis d'execució i tancar costos.<sup>32</sup>

Els mestres que es van ocupar de fer la taxació de l'obra van ser Jaume Pérez, pedrapiquer de València, per part de la vila; i Joan de Sogorb, del mateix ofici,

27. AMVlr, 263, f. 7v (ed. DOÑATE 1981: doc. X), n. 263.105, n. 263.126.

28. ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 156. Els documents a AMVlr, 264, f. 7v i n. 264.60.

29. Vegeu un estat de la qüestió sobre les visures arquitectòniques a la Corona d'Aragó medieval a DOMENGE, VIDAL 2017.

30. AMVlr, 264, f. 22v, n. 265.45.

31. AMVlr, 263, 14v, n. 263.90 (pont del camí reial i sèquia roja); 264, f. 12r (pont de la sequiola).

32. Un cas molt clar d'aquesta discussió es dona en la construcció dels molins de regolf de l'assut de Xerta-Tivenys, a la dècada de 1560. Vegeu VIDAL 2010.

per part de les fermances, que eren Joan Borradà i Mateu Tolsa. Malgrat que no disposem dels memorials redactats en aquella ocasió –els “notaments” del Consell certifiquen que van existir, i això també devia ser més habitual del que sospitem–, podem deduir per la documentació municipal el que van concloure els pèrits: que Joan de Caritat havia fet tres quartes parts de la feina i que només restava per fer el darrer quart dels treballs. Segons les fermances, però, el mestre havia treballat per un valor que excedia en 22 lliures el preu que s’havia capitulat, mentre que d’acord amb l’opinió del Consell se li havia pagat més del que havia arribat a fer i, en conseqüència, es demanava que les fermances tornessin «la demesia». Amb tot i aquests problemes, calia acabar la navada. Per això el març del 1460 es va decidir que la feina fos encomanada al mestre Pere de Campos. D’entrada, pel que restava a construir, excepció feta de la «permodolada» i la pintura de la clau i les represes, se li havien de pagar 200 florins de moneda reial valenciana.<sup>33</sup>

Jaume Pérez i Joan de Sogorb es van excedir en les seves funcions i no es van limitar a taxar el valor del que s’havia fet i del que restava per construir. En llegir un acord municipal del maig del 1460, podem deduir que també van advertir el Consell que «el gran tou», és a dir, el gran forat, la gran extensió d’espai buit que hi havia entre la capçalera i la navada que s’estava obrant, d’una banda, i l’església preexistent, de l’altra, podia resultar «molt dapnós e perilós», fins al punt que el temple nou, cobert «de rajola senar ab aljepz», podia «fluxar» i «venir a menys» en el futur. Aquestes dificultats tècniques van fer que «per lo laguïy –és a dir, llagui o destorb– e despesa fahedora en la dita obra», a mestre Campos se li oferissin dotze florins suplementaris, a banda dels 200 que s’havien acordat per contracte.<sup>34</sup>

Aquest breu document, redactat pel notari del Consell de Vila-real de forma apressada i un pèl confusa, té un gran interès i ens fa entendre de forma vívida les dificultats que s’esdevenien quan s’optava per substituir petits temples per obres més grans en el mateix indret. El text (recordem-ho, escrit el maig del 1460) també ens parla del material amb què va ser feta la coberta de l’obra nova: rajola. De fet, la notícia es refereix únicament a la part que havia de construir Pere de Campos, és a dir, al primer tram de la nau, però és ben probable que aquesta decisió arquitectònica s’hagués pres tenint en compte el que ja s’havia fet al presbiteri, aixecat vint anys abans. I també és lògic pensar que en la continuació de les obres, vint anys després, es va prendre la mateixa determinació. Al regne de València, les voltes fetes amb maons en lloc de pedra eren una opció àmpliament estesa.<sup>35</sup>

---

33. AMVlr, 24, f. 22v, 24v, 25r-26r, 28r; 264, f. 16v, 17r, 18r, 22v, n. 264.45, n. 264.53, n. 264.55, n. 264.56, n. 264.66, n. 264.68. El mestratge de Campos s’havia donat a conèixer a TRAVER 1909: 263 i a ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 156 i doc. A.7.

34. AMVlr, 24, f. 28r.

35. Sobre les voltes de rajola al regne de València, vegeu, entre altres, ZARAGOZÁ 2003: pàssim i 2012.

Amb les visures fetes, el tira i arronsa amb les fermances encaminat i l'elecció de Pere de Campos com a mestre, als jurats de Vila-real els devia semblar que els problemes per enllestir la primera crugia de la parròquia havien finalitzat. Però no va ser així. I per a nosaltres les dificultats tampoc no s'han acabat perquè, novament, falten els acords municipals que ens permetrien entendre més bé el que va passar durant el 1460 i el 1461, sobretot si tenim en compte que la manera en què estan redactats els llibres de clavaria, uns volums que no segueixen un ordre cronològic estricte, impedeix que puguem traçar una seqüència del tot segura dels esdeveniments.

En tot cas, els pagaments indiquen que el 17 d'agost de 1460 Joan d'Alcanyís, mestre d'obra de vila, acordava amb el Consell que remataria la primera navada per 95 lliures.<sup>36</sup> Pere de Campos, per tant, havia abandonat l'obra, d'entrada no sabem en quin moment ni per quina raó. Quant a Joan d'Alcanyís, a l'octubre del 1460 també calia anar-lo a buscar a València i mostrar-li una ordre del governador en què se li manava que tornés a fer-se càrrec dels treballs.<sup>37</sup> El març del 1461 la història encara es repetia i el Consell enviava missatgers a València per tractar amb ell, i també amb el «mestre Baldonamar», que Arturo Zaragoza i Mercedes Gómez-Ferrer van identificar –crec que encertadament– amb Francesc Baldomar, «per comunicar» amb ells «sobre la obra de la església».<sup>38</sup> Costa d'entendre què és el que podia haver passat perquè hi hagués tantes anades i vingudes, tantes discussions i, en definitiva, tants problemes. De ben segur que les dificultats constructives, sumades als interessos dels mestres i a les discussions econòmiques, van convertir l'acabament d'aquesta primera crugia en una empresa poc atractiva.

Per si el nus gordià encara no era lligat de forma prou complicada, uns assentaments que es troben més endavant en el mateix llibre memorial del síndic Joan Blasco –és a dir, són documents que apareixen després de les anotacions de 1460 i 1461 que acabem d'esmentar–, però que al meu parer fan referència a pagaments relacionats amb feines que s'havien dut a terme molt abans, indiquen que l'any 1460, potser abans de l'estiu, s'havia anat a buscar Pere de Campos a Vilafermosa, per tal que reprengués l'obra de l'església, una feina que s'havia contractat aquella mateixa primavera (de 1460). Malauradament, en aquesta anotació hi ha un espai en blanc i no s'indica –com succeeix sovint– la data de l'acord municipal amb el qual es relaciona el pagament.<sup>39</sup> Si tots els desemborsaments anotats al llibre del

---

36. AMVlr, 265, f. 8v-9r (ed. DOÑATE, doc. XI).

37. AMVlr, 265, f. 11v, 16r.

38. AMVlr, 265, f. 18v (cit. ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 250).

39. AMVlr, 265, f. 16v. ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER: 156, 250 i doc. A.9, daten el document l'abril del 1461, i probablement aquesta és la data en què es va anotar l'assentament. Amb tot, com s'acaba de dir, la rúbrica fa referència a un acord municipal pretèrit, però a l'hora d'escriure'n la data el notari va deixar un espai en blanc. Al meu entendre, aquesta reunió del Consell va haver de tenir lloc al final de la primavera o a l'estiu del 1460.



síndic Blasco del 1461 s’haguessin fet en el moment de la seva escriptura, llavors la meua interpretació temporal seria errònia; però penso que ha de ser correcta perquè una rúbrica encara posterior del mateix registre indica que en una reunió del Consell del setembre del 1460 –i aquí sí que s’anota clarament la data– s’havia acordat actuar «contra la muler e hereus d’en mestre Pere de Campos, quòndam» (fig. 1): el 1461, doncs, no podia estar treballant a Vilafermosa.<sup>40</sup>

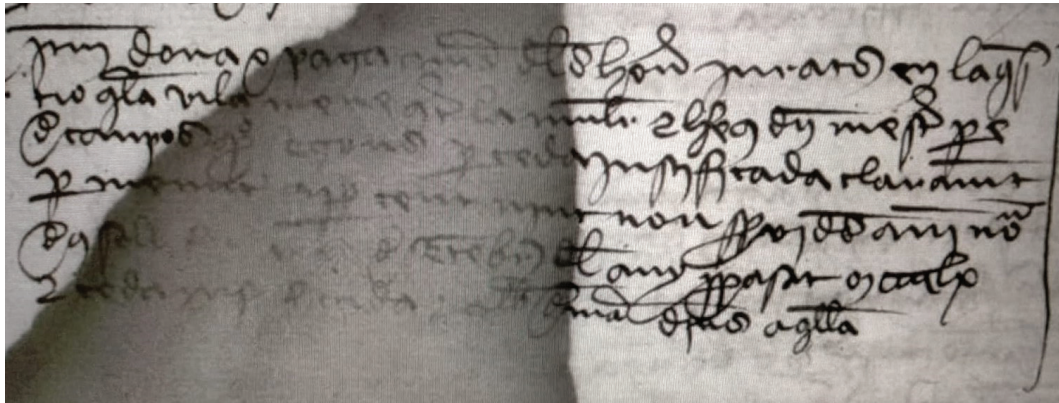


Fig. 1. AMVlr, 265, f. 18r.

Per resumir en poques línies aquest afer tan fosc, i si la seqüència que proposo és correcta, les coses haurien anat d’aquesta manera: Campos s’hauria fet càrrec de l’obra al final de l’hivern de 1460, després de la mort de Joan de Caritat; l’hauria abandonat per anar –potser entre altres llocs– a Vilafermosa just abans de l’estiu; i hauria mort durant aquesta absència. Per això el mes d’agost de 1460 s’elegia nou mestre, Joan d’Alcanyís, que també hauria abandonat els treballs a mig fer però que, finalment, després dels requeriments d’octubre de 1460 i març de 1461, els hauria hagut de reprendre i concloure.

Podríem dir, doncs, que la primera crugia de la parròquia de Sant Jaume va ser una obra maleïda: tant el mestre que l’havia començat a aixecar com el seu substitut havien mort en l’intent, fent companyia en la vida eterna a un dels seus primers visuradors, Joan de Xulbi. Joan Alcanyís, no sabem si voluntàriament o per força, va enllestir la feina abans del mes d’abril de 1464, quan el Consell va acordar de fer-li un abonament de 372 sous.<sup>41</sup> Posteriorment a aquesta data torna el silenci sobre l’obra de l’església: només apareixen reparacions maquinals i, just acabades les tasques estructurals de la navada, es documenta una obra vinculada al mobiliari litúrgic. Es traca de la factura d’una trona de predicar, feta pels fusters Joan Cortès –per

40. AMVlr, 265, f. 18r.

41. AMVlr, 26, f. 28r (cit. APARICI 1996: 150).

cert, també traspasat mentre treballava en el projecte– i Andreu Vallès.<sup>42</sup> El següent episodi de la història constructiva del temple no comença fins a la dècada de 1480, quan l'entorn de Pere Compte es va fer càrrec del seu acabament.<sup>43</sup>

## Un darrer apunt: Pere de Campos no és Pere Compte

La notícia de setembre de 1460 segons la qual Pere de Campos havia mort, si és exacta, té una sèrie d'implicacions que han d'interessar més enllà del procés de construcció de l'església de Vila-real. El fet és que al document en què es parla d'aquest decés no s'especifica que el difunt és el pedrapiquer encarregat de les obres de l'església. Tanmateix, sembla evident que es tracta d'ell, ja que és l'únic mestre Pere de Campos que apareix a la documentació municipal vila-realenca en aquesta cronologia i, a més, la seva defunció ajuda a explicar el ball de mestres del 1460-1461.

Acceptat el fet, arriben les seves implicacions: si Campos havia mort el 1460, no pot ser identificat amb Pere Compte, el mestre «molt subtil en l'art de la pedra» –com se'l defineix a la *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (RODRIGO 2011: 134)– que domina el panorama de la construcció al regne de València durant el darrer quart del segle XV i fins al seu decés l'any 1506, un mestre que sovint va dirigir obres a distància i que es va encarregar de concloure Sant Jaume de Vila-real a partir de 1480, com s'acaba de dir.

La hipòtesi que Campos podia ser la mateixa persona que Compte, en condicional, havia estat plantejada per Arturo Zaragozá i Mercedes Gómez-Ferrer (2007: pàssim, especialment 42-44) en el seu estudi sobre l'arquitecte oriünd de Girona. Val a dir que es basava en una sèrie d'arguments ben sòlids, que en bona mesura comparteixo, per més que, donades les circumstàncies, caldrà fer-ne una altra lectura o desenvolupar-los d'una altra manera.<sup>44</sup> A partir d'aquesta possibilitat, Victòria Almuni (2007: pàssim, especialment 486-488) va considerar que Pere Compte era el mestre que havia signat un contracte com a mestre major de la catedral de Tortosa la tardor del 1459, ja que en aquest moment Pere de Campos, el mestre valencià que just després es va encarregar de les obres de Vila-real, així ho havia fet.

42. AMVlr, 267, f. 6v, 7r.

43. TRAVER 1909: 264; DOÑATE 1981: 125-127 i documents relacionats; APARICI 1996: pàssim; ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 157-158 i documents relacionats.

44. A més dels arguments que exposen, aquests autors publiquen un document del 1488 (ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: doc. B.8) en què el lapicida Petrus del Campo aferma un fill de 12 anys, anomenat Francesc, amb l'argenter Ausias Manresa. Lògicament, doncs, un arquitecte amb aquest nom era viu a finals del segle XV. Al meu entendre cal interpretar que aquest Pere és fill del mestre difunt el 1460, i que en Francesc devia ser el seu nét.



La teoria, doncs, havia esdevingut axioma. Amb tot, s’havien anat expressat reticències –per activa i, sobretot, per passiva– a acceptar que tots els documents en què apareixen Pere Compte, Pere de Campos i Pere Gironès –un altre possible àlies– feien referència a la mateixa persona. Ningú no posa en dubte, és clar, ni l’extraordinària amplitud ni tampoc la desacostumada qualitat de la producció arquitectònica de Compte. Simplement, cal continuar revisant –o almenys matisant– algunes idees sobre la seva activitat.

De fet, a partir d’una altra notícia de Vila-real, en aquesta ocasió vinculada a les obres de l’assut, s’ha planteja la possibilitat que Compte “tornés” a estar al front de la catedral de Tortosa el 1478, després de la mort de Pere Garçó (c. 1476).<sup>45</sup> Certament, el document pot dir «mestre de la seu de Tortosa» o «mestre de la seu de València» (fig. 2), ja que després de la indicació del nom de l’arquitecte –inequívocament es tracta de Pere Compte– hi ha una paraula reescrita, amb la qual cosa pot sorgir el dubte: quina catedral estava dirigint aquest pedrapiquer? Llegit i rellegit el document, em fa l’efecte que l’anotació el considera mestre de la catedral de València, càrrec que ocupava des del 1477, i no de Tortosa, càrrec que potser no va ocupar mai abans del 1490.<sup>46</sup> Evidentment, puc estar equivocat, tant en aquesta lectura com en la interpretació de la mort de Pere de Campos. El meu error podria ser l’origen d’un altre article.

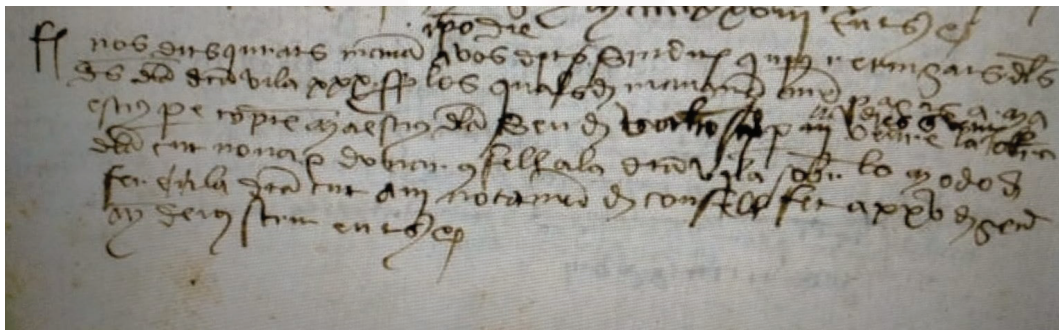


Fig. 2. AMVlr, 34, f. 28v

45. ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 157 i doc. A. 26 (AMVlr, 34, f. 28v).

46. Sobre el mestratge a València, vegeu ZARAGOZÁ, GÓMEZ-FERRER 2007: 70-75; el mestratge a Tortosa va ser documentat per primer cop a VIDAL 2005.

## Bibliografia

- ALMUNI, Victòria, 2007. *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, Benicarló: Onada
- APARICI MARTÍ, Joaquim, 1996. *Producció manufacturera i comerç a Vila-real, 1360-1529*, Vila-real: Ajuntament
- BAUTISTA, Joan Damià, 1996-1997. “L’església parroquial nova de Vila-real i els seus arquitectes”, *Estudis Castellonencs*, 7: 137-158.
- BERNARDI, Philippe, 2010. “Le chantier avant le chantier. Étude sur la phase préparatoire des travaux de constructions”: *Arquitectura en construcción en Europa en época medieval y moderna*, València: PUV: 77-98.
- BORAU, Cristina, 2003. *Els promotors de capelles i retaules a la Barcelona del segle XIV*, Barcelona: Noguera
- DOMENGE, Joan, 2012. “Obra vieja/obra nueva: Renovación arquitectónica y necesidad litúrgica”, *El gótico meridional catalán: casas, iglesias y palacios*, Barcelona: Patrimoni 2.0: 49-60
- DOMENGE, Joan; VIDAL, Jacobo, 2013. “Construir i decorar un teginat: del document a l’obra”, *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, VI: 9-46  
 — 2017. “A coneixença de mestres experts. Les visures de l’obra gòtica a través de la documentació catalana”, *Visurar l’arquitectura gòtica: inspeccions, consells i reunions de mestres d’obra (s. XIV-XVIII)*, Palerm: Caracol: 9-74
- DOÑATE, José María, 1958. “Los retablos de Pablo de San Leocadio en Villareal de los Infantes”, *BSCC*, 34: 241-289  
 — 1959. “Sobre un desaparecido retablo de Lorenzo Zaragoza”, *BSCC*, 35: 297-301  
 — 1966. “Cruces de término”, *Programa de Fiestas de San Pascual*, Vila-real: Ajuntament  
 — 1969. “Orfebrería y orfebres valencianos”, *Archivo de Arte Valenciano*, XL: 28-31  
 — 1981. “Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida”, *BSCC*, 57: 117-149
- GIL, Yolanda, 2004. *Arquitectura barroca en Castellón*, Castelló: Diputació
- GÓMEZ-FERRER, Mercedes, 1997-1998. “La Cantería Valenciana en la primera mitad del XV: El Maestro Antoni Dalmau y sus vinculaciones con el área mediterránea”, *Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte*, IX-X: 91-105

LLADONOSA, Josep, 1972. *El Templo románico-gótico de San Lorenzo de Lérida*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs

MONSONÍS, Manuel V., 1997. *Santa Maria de Castelló. Una església per a un poble*, Castelló: Diputació

OLUCHA, Ferran, 2011. *Repertori d'inventaris de l'església parroquial de Santa Maria de Castelló (1528-1706)*, Castelló: Diputació

PEYRAT, Andrés, 1894. *La Iglesia Mayor de Castellón de la Plana*, Castelló: El Tradicionalista

RODRIGO LIZONDO, Mateu, ed. 2011. *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, València: PUV

SANZ DE BREMOND, Manuel, 1947. "La Iglesia Arciprestal de Sta. María de Castellón", *BSCC*, 23: 301-313.

SERRA DESFILIS, Amadeo, 2011. "Promotores, tradiciones e innovación en la arquitectura valenciana del siglo XV", *Goya*, 334: 58-73  
 — 2012. "Conocimiento, traza e ingenio en la arquitectura valenciana del siglo XV", *Anales de Historia del Arte*, 22: 163-196.

TRAYER, Benito, 1909. *Historia de Villareal*, Villareal: Establecimiento Tipográfico de Juan Botella

TRAYER, Vicente, 1958. *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castelló: Ajuntament

VICIANA, Martí de, 1884 [1563]. *Tercera parte de la Crónica de Valencia*, València: Sociedad Valenciana de Bibliófilos

VIDAL, Jacobo, 2002. "Notes sobre la contribució municipal a l'obra de la Seu de Tortosa (ca. 1406-1455)", *Recerca*, 6: 151-196

— 2005. "Pere Compte, mestre major de l'obra de la seu de Tortosa", *Anuario de Estudios Medievales*, 35/1: 403-431

— 2010. "La continuidad de una obra medieval: azud, acequias, molinos y pesquera del Bajo Ebro en la época del Renacimiento", *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, 11: 129-174

— en premsa. "Pere Garçó de Savoia, mestre d'esglésies *de cuius habilitate vocis fama multa enarrat*"

VIDAL, Jacobo; FUMANAL, Miquel; DURAN, Daniel, 2021. “Dues hipòtesis i tres excursions sobre l'església gòtica dels sants Just i Pastor de Barcelona”, *Bisbes, màrtirs, menestrals i comerciants a la basílica dels sants màrtirs Just i Pastor*, Barcelona: A USP: 159-178

ZARAGOZÁ, Arturo, 2003. “Arquitecturas del gótico mediterráneo”, *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, València: Generalitat Valenciana: 107-194

— 2004. *Arquitectura gòtica valenciana*, València: Generalitat Valenciana

— 2005. “La Iglesia Arciprestal de Sant Mateu”, *Paisatges Sagrats. La Llum de les Imatges (Sant Mateu)*, València: Generalitat Valenciana: 17-45

— 2012. “Hacia una historia de las bóvedas tabicadas”, *Construyendo bóvedas tabicadas. Actas del Simposio Internacional sobre Bóvedas Tabicadas*, València: Universitat Politècnica de València: 11-46

ZARAGOZÁ, Arturo; GÓMEZ-FERRER, Mercedes, 2007. *Pere Compte, arquitecto*, València: Generalitat Valenciana